

ANKSTYVOSIOS VALSTYBINĖS STRUKTŪROS LIETUVOJE XIII AMŽIUIJE–XV AMŽIAUS PRADŽIOJE

Rimvydas Petrauskas

Docentas, daktaras
Vilniaus universiteto Istorijos fakulteto
Senovės ir vidurinių amžių istorijos katedra
Tel. 268 72 97
El. paštas: rimpet@takas.lt

Įvadas

Lietuvos istoriografijoje viena klasikinių temų yra Lietuvos valstybės pradžia. Dar XIX a. tebesiekiantis ginčas dėl „Mindaugo tėvo“ ir „valstybės įkūrimo“ istorinėje publicistikoje ir ne tik joje tebėra suvokiamas kaip svarbiausias senosios Lietuvos istorijos klausimas¹. Istorijos vadovėliuose ir sintezėse įsitvirtinęs evoliucinis ankstyvosios Lietuvos istorijos raidos modelis atgalia eiga veikia analitinius tyrimus, jau nekalbant apie jo įtaką istorinei savimo-

nei. Šis modelis linksta įvairius valstybinius institutus genetiškai išvesti iš ankstesnių darinių ir ignoruoti įvairius struktūrinius lūžius. Trūsktant šaltinių ankstyvajai Lietuvos istorijai pažinti, egzistuoja didelė pagunda numanyti tam tikrus institutus ir juos kilnoti iš vienos epochos į kitą. Tokiu būdu sukuriamas nuoseklus valstybingumo augimo vaizdiny, užtemdantis ankstyvosioms monarchijoms būdingą politinės ir socialinės raidos netolydumą. Šis istorijos netolydumas atspindi politinės bendrijos kūrimąsi lydinčioje tradicijoje, o tiksliau, stebėtinuose įtrūkiuose šioje tradicijoje². Pirmojo Lietuvos valdovo užmaršties istorija aiškiai byloja, kad nutrūkstancios tradicijos perkūrimas toli gražu nėra savaime suprantamas veiksmas, kaip gali pasirodyti skaitant istorijos vadovėlių lentelėse paeilii surašytus didžiųjų kunigaikščių vardus. Tradicijos atnaujinimas liudija politinės sąmonės turinio kaitą, taip pat

¹ *Latkowski J.* Mendog król litewski. Kraków, 1892; *Totoraitis J.* Die Litauer unter dem König Mindowe bis zum Jahre 1263. Freiburg, 1905. Svarbiausia diskusija Lietuvos valstybės pradžios klausimu vyko tarp Henryko Łowmiański ir Henryko Paszkiewicziaus: *Łowmiański H.* Studja nad początkami społeczeństwa i państwa litewskiego. Wilno, 1931–1932, t. 1–2; *to paties* Uwagi o genezie państwa litewskiego // *Przegląd historyczny.* 1961, t. 52, s. 127–146; *Paszkiewicz H.* Litwa przed Mendogiem // *Pamiętnik V Powszechnego zjazdu historyków polskich w Warszawie.* T. 1: Referaty. Lwów, 1930, s. 246–258; *to paties* Jagiellonowie a Moskwa. T. 1: Litwa a Moskwa w XIII i XIV wieku. Warszawa, 1933, s. 21–104. Pastaruoju metu šį klausimą vėl iškėlė: *Baranauskas T.* Lietuvos valstybės ištakos. Vilnius, 2000.

² Apie tai žr.: *Petrauskas R.* Užmirštas karalius: Mindaugas LDK visuomenės savimonėje XIV a. pabaigoje–XVI a. // *Naujasis Židinys-Aidai.* 2004, Nr. 3, p. 90–95.

dominuojančių grupių pastangas ieškoti naujų integracinių idėjų politinės bendrijos testimui išlaikyti.

Tyrinėjant ankstyvasias valstybines struktūras vėlesnės sistemos pažinimas išties yra būtinas, bet ne tam, kad teiktų medžiagą retrospektyvioms prielaidoms, bet, priešingai, kad padėtų išvengti anachronizmo pavojaus. Antai XV a. administracinės struktūros tyrimas rodo, kad, nepaisant Vytauto pastangų, dar neegzistavo visą šalį apimanti valdymo organizacija³. Tad juo mažiau pagrindo tokią organizaciją atrasti XIV a. Kartu reikia turėti omenyje, kad šaltiniuose tais pačiais terminais neretai žymimi ganėtinai skirtingi reiškiniai. XVI a. didiko pilis ne tik išvaizda, bet ir savo socialine funkcija skiriasi nuo XIII a. kilmingojo pilies, o XV a. gimstantis institucinis didžiojo kunigaikščio dvaras nedaug kuo priminė savo pirmtaką.

Lietuvos istoriografijoje per mažai dėmesio sulaukė ankstyvojo „viduramžiško“ valstybingumo kitiškumo, palyginti su institucine naujų laikų valstybe, problema. XIII a.–XV a. pradžios Lietuvos valstybė funkcionavo ne kaip institucijų valdoma teritorinė valstybė, bet kaip žmonių tarpusavio ryšių pagrindu kuriamas politinis darinys. Tokio darinio egzistencija reikalavo betarpiško valdančiam slauksniui priklausančių asmenų santykio, o sukurtos politinės tvarkos stabilumą sukrėsdavo kiekviena šią sistemą saistančio valdovo mirtis. Todėl to meto valstybinių struktūrų tyrimą metodologiškai reikia pradėti ne tiek nuo institucijų, kiek nuo asmenų. Tokiu būdu paaiškėja, kad institucionalizacijos pradžia buvo pakankamai prieštaringas procesas, kurio metu vienos pa-

reigybės išnykdavo, o kitos atsirasdavo, keisdavosi tų pačių pareigybių kompetencija (kuri ir šiaip buvo itin neapibrėžta), šalia sukurtų valstybinių teritorinių struktūrų egzistavo valdymo sistemos neapimti dariniai. Ankstyviausių pareigybių tyrimas neišvengiamai tampa ir pareigūnų asmenybių tyrimu, o valdžios viršūnėje esančių asmenų sąrašas ir pareigybių pavadinimų reikšmės nustatymas⁴ gali padėti geriau suvokti tuometinės politinės sistemos funkcionavimo principus. Visa tai galbūt leis įvertinti ir tiksliau datuoti esminius valstybės santvarkos lūžius, po kurių asmeniniais tarpusavio santykiais tarp didžiojo kunigaikščio ir didikų grindžiama valdžios organizacija virsta institucine vėlyvųjų Viduramžių ir ankstyvųjų Naujųjų laikų valstybe.

Lietuvos valstybė nebuvo sukurta pagal tikslingą vieno ar kito kunigaikščio veiksmų planą. Todėl vargu ar itin prasminga klausti, kas buvo šios valstybės pradininkas. Kur kas produktyviau ankstyvojo valstybinio darinio tapimą interpretuoti kaip politinių ir administracinių struktūrų radimosi ir intensyvėjimo procesą. Taip žvelgiant ir išryškėja valstybės sudarymo proceso netolydumas, kai spartaus vystymosi laikotarpiais⁵ lydėjo dezintegracijos laikai. Šio proceso pabaigą žymėjo Vytauto laikai, kai, priėmus krikščionybę, pasibaigė nuo-

⁴ Šiuo metu atlieku prozopografinį XIII–XIV a. Lietuvos kilmingųjų tyrimą, kurio duomenimis šiame straipsnyje neretai remiuosi.

⁵ Istoriografijoje įtikinamai aprašytas valstybinės organizacijos intensyvinimas Mindaugo ir Gedimino laikais: *Gudavičius E.* Mindaugas. Vilnius, 1998 ir *Rowell S. C.* Lithuania ascending. A pagan empire within east-central Europe 1295–1345. Cambridge, 1994 (liet. vert.: *Rowell S. C.* Iš viduramžių ūkų kylanti Lietuva. Pagonių imperija Rytų ir Vidurio Europoje, 1295–1345. Vilnius, 2001). Traidenio valdymo reikšmė turėtų atsiskleisti šiuo metu rengiamoje Artūro Dubonio studijoje.

³ *Petrauskas R.* Ponas savo žemėje: Lietuvos pareigūnai XIV a. pabaigoje–XV amžiuje // Lietuvos istorijos metraštis 2001/1. Vilnius, 2002, p. 9–30.

latinis išorinis Vokiečių ordino spaudimas ir susiklostę sąlygos įvykdyti valstybės valdymo modernizaciją⁶.

Teritorinės organizacijos tapsmas

Valstybingumo pažangą geriausiai atspindi teritorinės ir administracinės organizacijos kūrimas. Nesant transpersonalinės valstybės sampratos ir centrinių valdžios institucijų, valdovo asmuo buvo lemiamas valstybėje integruojantis veiksnys⁷. Tačiau ši valdžia nebuvo visais laikais vienodai stipri ir dažnai priklausė nuo susiklosčiusių aplinkybių. Staugus „civilizacijos priartėjimas“ Rytų Pabaltijyje XIII a. pradžioje iš esmės pagreitino valdžios konsolidaciją Lietuvoje. Ypač svarbi buvo monarchijos idėja, kuri lietuvių gentis vienijusio Mindaugo dvarą pasiekė Šventojo Sosto bulių tekstais. Lietuvių tautos ir Lietuvos valstybės kūrimosi procesas primena kitų Europos šalių etnogenezę ir politinės organizacijos tapsmą, kuriame reikšmingas vaidmuo priklausė antikinę tradiciją menančiai krikščionių Bažnyčiai struktūrai ir jos sukurtam organizaciniam modeliui.

⁶ Be ankstesnės nuorodos cituotų, minėtini šie svarbesni darbai apie XIII–XIV a. Lietuvos valstybės struktūras: *Ochmański J.* Uwagi o litewskim państwie wczesnofeudalnym // *Roczniki historyczne*. 1961, t. 27, s. 143–160; *Pašuta V.* Lietuvos valstybės susidarymas. Vilnius, 1971; *Nikžentaitis A.* Nuo Daumanto iki Gedimino. Ikikrikščioniškos Lietuvos visuomenės bruožai. Klaipėda, 1996; *Dubonis A.* Lietuvos didžiojo kunigaikščio leičiai: iš Lietuvos ankstyvųjų valstybinių struktūrų praeities. Vilnius, 1998; *Gudavičius E.* Lietuvos valstybės struktūra Gedimino laikais // *to paties* Lietuvos europėjimo keliais: istorinės studijos. Vilnius, 2002, p. 133–141. Istoriografinės apžvalgos: *Gudavičius E.* Ar pasistūmėta sovietinėje istoriografijoje po Henriko Łowmiańskio „Studijų apie Lietuvos valstybės ir visuomenės genezę“ // Lietuvos istorijos studijos. 1998, t. 5, p. 7–21; *Jurkiewicz J.* Mindaugas Lenkijos XIX ir XX a. istoriografijoje // *Lituanistica*. 2003, t. 4, p. 3–17.

⁷ *Plg. Graus Fr.* Die Entstehung der mittelalterlichen Staaten in Mitteleuropa // *Historica*. 1965, t. 10, 1965, S. 5–65.

Valdovo karūnacija Vidurio Rytų Europos ir Skandinavijos valstybėse žymėjo sėkmingą politinės konsolidacijos proceso pabaigą. Šių regionų valstybių buvo perimta ir praktikuota karaliaus valdžios pašventinimo tradicija, kurios ištakos siekė 754 m. frankų valdovo Pipino Jaunesniojo ir popiežiaus Stepono II sąjungą. Nuo to laiko Vakarų krikščioniškajame pasaulyje įsitvirtino nauja monarchijos samprata: bažnytinis patepimas ir karūnacijos ceremonias tapo karališkos valdžios pripažinimo sąlyga, o sykiu ir jos išskirtinumo išraiška⁸. Kita vertus, sėkminga krikščionybės sklaida buvo įmanoma tik ten, kur egzistavo tvirtesni politiniai dariniai. Šią universalią įtampą aptinkame XIII a. vidurio Lietuvoje. Ankstyviausiuose šaltiniuose lietuvių pasirodo kaip gretimus kraštus sėkmingai plėšiančių, bet politiškai menkai integruotų vyrų būriai. Mindaugas pradėjo savo ekspansiją iš pavaldėto domeno, kuris driekėsi dabartinėje Pietų Lietuvoje, padedamas savo kariaunos⁹. Tačiau stiprėjanti Mindaugo valdžia susidūrė su rimta legitimacijos problema. Išeitį iš šios politinės krizės, kuri greičiausiai sužlugdė ne vieną ankstesnio pagonių vado valdžią, suteikė sąjunga su Livonijos ordino magistru Andriumi Štirlandu. 1251 ir 1253 m. Mindaugo krikštas ir karūnacija išsprendė dvejopą lietuvių valdovo problemą. Jis buvo priimtas į krikščioniškųjų karalių šeimą, ir ši nauja padėtis leido jam įtvirtinti savo suverenią valdžią tuometinės Europos dalyje, kartu galutinai išsiskirti iš kitų į valdžią pretenduojančių kilmingųjų krašto viduje.

Kaip žinoma, Mindaugo pasiekimas liko epizodu ir monarcho valdžia turėjo ieškoti

⁸ *Schieffer R.* Die Rolle der Kirche bei den Reichsbildungen der Franken und anderen Völker bis zum mittleren 13. Jahrhundert // *Lietuvos valstybės susikūrimas: palyginimas europiniame kontekste* (rengiamas spaudai).

⁹ Žr. plačiau: *Gudavičius E.* Mindaugas, p. 137 ir toliau.

naujų atramos taškų. Institucinis jos stiprėjimas visų pirma susijęs su šalies teritorializacijos procesu. Įvairių Europos kraštų istorija rodo, kad karaliaus ar kunigaikščio teisės į visą šalies teritoriją samprata („domini / haerematurales“) susiformavo tik palaiapsniui. Ankstyvojoje monarchijoje valdovai nedisponavo priemonėmis, kurios leistų patiems realizuoti „aukščiausiąją žemės nuosavybę“. Jų tikslas buvo įtvirtinti visuomenėje „aukščiausios valdžios“ suvokimą. Ir čia svarbų vaidmenį suvaidino išskirtinių valdovo teisių – regalių – sampratos recepcija. Anksčiausiai realizuotos valdovo regalijos Lietuvoje greičiausiai buvo pilių statymo ir „fiektenio“ žemės regalijos. Ypač svarbi buvo pastaroji regaliija, kadangi leido pradėti vidinę kolonizaciją – besiformuojančios teritorinės valdžios pagrindą. Be šios teisės nebuvo įmanomas feodalizacijos procesas – vasalų aprūpinimas žeme. Šiai regaliai atsirasti buvo reikalinga pakankamai moderni valdžios samprata ir tam tikras ekonominio išsivystymo lygis. Galima spėti, kad šios regalijos pradžios atsirado Gedimino laikais¹⁰, o ją pilniausiai įgyvendino Vytautas, tokiu būdu sukūręs sau betarpiškai pavaldžius bajorų būrius.

Apie ankstyvąją Lietuvos teritorinę struktūrą šaltiniuose randame nedaug duomenų. Iš dalies tai galime aiškinti XIII–XIV a. šaltinių būkle ir svetimšalių kronikininkų nesidomėjimu Lietuvos vidaus gyvenimu. Tačiau net ir skurdūs šaltiniai leidžia apčiuopti vykstančius procesus, o šaltinių tylą kai kuriais atvejais, ko

¹⁰ Plg. pasakymą 1323 05 26 Gedimino laiške Šiaurės Vokietijos miestams: *... licet omnium regum minimus aporemus, tamen Dei providentia in propriis maximus, in quibus habemus precipere et impe(tr)rare, perdere et salvare, claudere et reserare* (Chartularium Lithuaniae res gestas magni ducis Gedemionne illustrans. Gedimino laišakai. Parengė S. C. Rowell. Vilnius, 2003, p. 60). Su šia samprata siejasi ir, tiesa, nerealizuota Gedimino vidinės kolonizacijos programa.

gero, atspindi realią padėtį. Tik XIV a. pirmoje pusėje šaltiniuose pradeda ryškėti didžiojo kunigaikščio pilių ir dvarų (kiemų) organizacija. Tai buvo tie atramos taškai šalyje, kurie užtikrino „aukščiausios valdžios“ įgyvendinimą. Archeologai pastebėjo, kad daugelis mažesnių, greičiausiai „ikivalstybinei“ diduomenei priklausiusių pilių XIII–XIV a. Lietuvoje buvo apleista, o vietoj jų buvo statomos tvirtesnės didžiojo kunigaikščio pilys, kurių, suprantama, buvo kur kas mažiau¹¹. Pilių statymo teisė, kaip minėta, turbūt buvo viena ankstyviausių didžiojo kunigaikščio regalių. Naujos „pilininko / seniūno“ (*castellanus, capitaneus*)¹² administruojamos didžiojo kunigaikščio pilys buvo gynybos centrai, daugelis jų buvo statomos netoli sienos¹³. Vis dėlto kai kurios iš jų, nors toli gražu ne visos, turėjo ir administracines bei rezidencines funkcijas. Svarbi buvo ir reprezentacinė naujųjų pilių paskirtis: savo planu išsiskiriančios (kai kurios nuo XIV a. pradžios jau su mūro statybos elementais¹⁴) pilys išraiškingai demonstravo augančią didžiojo kunigaikščio val-

¹¹ *Zabiela G.* Lietuvos medinės pilys. Vilnius, 1995, p. 174–181.

¹² Pirmąkart tokia pareigybė palydyta 1314 m. Petro Dusburגיעčio kronikoje: Gardino pilininkas (kaštelionas) Dovydas (*castellanus de Gartha*) (*Peter von Dusburg Cronica terre Prussie* (toliau – Petr. Dusb.) // *Scriptores rerum prussicarum* (toliau – SRP). Hrsg. von Th. Hirsch, M. Töppen, E. Strehlke. Leipzig, 1861, t. 1, sk. III/322) (vokiškame Mikalojaus iš Jerošino vertime: *burggräve von Garten* – ten pat, p. 603). Svarbu pažymėti, kad šias pareigas Dovydas ėjo ir po Vytenio mirties (ten pat, sk. III/337, III/349). O 1290 m. Surmino, kaip Kolainių pilies vado (ten pat, sk. III/238), kompetencija greičiausiai apsiribojo gynybinėmis funkcijomis. Suprantama, kad XIV a. „pilininko / kašteliono“ negalima sieti su XV–XVI a. atsiradusiomis kitokio pobūdžio pilininko / horodnyčiaus ir vaivados padėjėjo kašteliono pareigybėmis.

¹³ *Nikžentaitis A.* Rašytiniai šaltiniai apie lietuvių pilių sistemą XIII a. pabaigoje – XIV a. pradžioje // Lietuvos TSR Mokslų Akademijos darbai. Serija A. 1986, t. 3, p. 51–62.

¹⁴ Plg. naujus duomenis: Lietuvos pilių archeologija. Sudarė J. Genys ir V. Žulkus. Klaipėda, 2001.

džią. Pažymėtina, kad mūrijamos buvo ne kariniu gynybiniu požiūriu strateginėse vietose esančios, bet didžiojo kunigaikščio dinastijai reikšmingose teritorijose stovinčios pilys (Vilnius, Trakai, Medininkai, Krėva, Lyda).

Lietuvos valstybės branduolys nekito praktiškai nuo Mindaugo laikų¹⁵, tačiau silpnos teritorinės konsolidacijos sąlygomis dar ilgai nebūta pastovių rezidencijų. Didysis kunigaikštis valdydavo nuolat keliaudamas po visame krašte išdėstytus savo valdžios centrus, savo pasirodymu kaskart primindamas apie savo valdžią ir pasinaudodamas jos teikiamomis ekonominėmis paslaugomis¹⁶. Vėlesnių kunigaikščių įpročiai liudytų, kad valdovai paprastai teikdavo pirmenybę ir ilgiau užsibūdavo vienoje ar keliose pilyse, tačiau toks jų pasirinkimas nebūtinai turėjo lemti jų įpėdinio pasirinkimus. Šaltinių užuominos apie valdovų ryšį su tam tikromis pilimis (Mindaugas ir Voruta, Traidenis ir Kernavė) yra atsitiktinės ir vienkartinės, šiose pilyse dar neegzistavo pagrindinis sostinės požymis – centrinės valdžios institucijos, todėl nėra jokio pagrindo kalbėti apie sostinės (ar pagrindinės rezidencijos) atsiradimą. Didžiojo kunigaikščio „sostinės“ sąvoka šaltiniuose pirmąkart išnyra Gedimino valdymo metu¹⁷. Ir nors Vilnių nuolatine sostine vadinti galima dar su išlygomis, vis dėlto ši aplinkybė atitinka kitų Gedimino laikais vykusių procesų kryptį. *Vytauto skundas prieš Jogailą ir Skirgailą liudi-*

ja, kad bent jau XIV a. pabaigoje (kiek Vytauto žodžiai atspindi realią 1341 m. situaciją, yra kitas dalykas) Vilniaus valdymas buvo didžiojo kunigaikščio valdžios sąlyga¹⁸.

Nuo XIV a. pradžios¹⁹ šaltiniuose minimi didžiojo kunigaikščio dvarai (kiemai) buvo naujos teritorinės struktūros – valsčių – centrai. Šios organizacijos priešakyje stovėjo tijųno administracija, Jogailos privilegijos ir bažnyčių fundacijos²⁰ atskleidžia tokios organizacijos egzistavimą, o Ordino kelių aprašymai ir Vytauto dokumentai bei itinerarijus²¹ – jos sudėtį. Tačiau įsivaizduoti, kad tokio pobūdžio administracija XIV a. buvo apėmusi visą šalies teritoriją, būtų akivaizdus anachronizmas. Tokia teritorializacijos pažanga būdinga tik vėlyvųjų Viduramžių Europos valstybėms. Didžiojo kunigaikščio domenai – tai ne vientisa ir konsoliduota teritorija, o tam tikri strateginėse vietose išdėstyti taškai, šalia kurių driekėsi alodinės diduomenės valdos. Kiek galima spręsti iš šaltinių užuominų, valsčiai buvo ne tiek administraciniai, kiek ūkiniai vienetai²². Ir

¹⁸ *Alminauskis K.* Vytauto skundas // *Archivum Philologicum*. 1939, t. 8, p. 204 (*die grose herschafft czu der Wille*), p. 226 (*wen her hette gewolt, so hette her di Wille genomen*).

¹⁹ Petras Dusburgietis tiksliai išskiria asmenines didžiojo kunigaikščio valdas: Petr. Dusb., sk. III/267 (1300 m.), III/291 (1306 m.).

²⁰ *Jakubowski J.* Opis księstwa Trockiego z r. 1387 // *Przegląd historyczny*. 1907, t. 5, s. 44–46; Kodeks dyplomatyczny katedry i diecezji wileńskiej. Wyd. *J. Fijałek i W. Semkowicz*. Kraków, 1932–1948, s. 4–9, 13–15.

²¹ *Ptirc J.* Itinerarium Witolda wielkiego księcia Litwy (17 lutego 1370 roku – 27 października 1430 roku) // *Zeszyty naukowe uniwersytetu im. Adama Mickiewicza. Historia*. 1971, z. 11, s. 71–115. Žr. taip pat: *Ivinskis Z.* Didžiųjų Lietuvos kunigaikščių ekonominė politika savo dvaruose iki XVI amžiaus pusės // *Lietuvos praeitis*. 1940, t. 1, p. 5–28.

²² Nėra aiški valsčiaus ir tijųno institucijų genėzė. Remdamasis kalbiniais kriterijais, Jerzy's Ochmańskis tvirtino, kad šios institucijos buvo rusiško organizacinio modelio skolinys (*Ochmańskis J.* Senoji Lietuva. Vilnius, 1996, p. 88–96). Tačiau šią problemą gali išspręsti tik išsamios lyginamosios studijos.

¹⁵ *Gudavičius E.* Lietuvos valstybės struktūra Gedimino laikais, p. 133–141.

¹⁶ Valdymo keliaujant praktika plačiam Vakarų ar Vidurio Rytų Europos kontekste tyrinėjama: *Peyer H. C.* Das Reisekönigtum des Mittelalters // *Vierteljahresschrift für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte*. 1964, Bd. 51, S. 1–21; *Gąsiorowski A.* Podróże panującego w średniowiecznej Polsce // *Czasopismo prawno-historyczne*. 1973, t. 25, s. 41–68.

¹⁷ *Chartularium Lithuaniae res gestas magni ducis Gedemine illustrans*, p. 64 (1323 05 26 Gedimino laiškas pranciškonams): *in civitate nostra regia dicta Vilna*.

nors toks skyrimas tų laikų atžvilgiu atrodo sąlygiškas, vis dėlto valščiaus tįjūno ir vėlesnio administracinio pareigūno, seniūno, valdžios samprata skyrėsi iš esmės. Tįjūnai administravo tik didžiajam kunigaikščiai priklausančius valstiečius²³ ir kilme bei socialiniu statusu negalėjo prilygti įtakingiausiems didikams. O didžiojo kunigaikščio ir didikų santykiai rėmėsi ne teritoriniu-administraciniu pavaldumu, o asmeniniais ryšiais. Ir būtent šių ryšių pagrindu pradėjo klostytis pareigybių sistema.

Pirmosios pareigybės

Vargu ar galime XIV a. pilių apygardose ar valščiuose atrasti labiau diferencijuotą pareigybių organizaciją. Smulkesnės vietinės valdžios pareigybės šaltiniuose aptinkamos tik XIV a. pabaigoje, o gausiau jų ima rasti tik baigiantis kitam šimtmečiui. Todėl istoriografijoje aptariama pareigūnų hierarchija (vietininkas / seniūnas, horodnyčius, raktininkas, arklidininkas, svirnininkas, prievaizdas)²⁴ yra nuo XV a. naujai kuriamos pareigybių sistemos rezultatas. Maždaug tuo metu pradėta skirtingas lokalinės valdžios struktūras jungti į bendresnę sistemą. Iki tol seniūnai / vietininkai ir tįjūnai buvo dvi atskiros didžiojo kunigaikščio pareigūnų grupės, kurių prerogatyvos viena kitos atžvilgiu nebuvo niekaip reglamentuotos. Pirmieji šaltiniuose paliudyti seniūnai buvo: 1363 m. – Veliuonos seniūnas (*capitaneus*) Goštautas²⁵, 1365 m. – Vilniaus seniūnas (*hau-*

tmanne zur Wilde) Dirsūnas²⁶, 1369 m. – Paštuvos seniūnas (*capitaneus castris Pasten*) Girdivas²⁷, 1377 m. – Trakų seniūnas (*advocatus in Trakken*) Pekstė (*Pexete*)²⁸. Šie valdovo paskirti pareigūnai, dabartinėmis akimis žvelgiant, nedisponavo jokiais valdymo priemonėmis. Jie negalėjo tikėtis veiksmingesnės valdovo paramos ir kasdieniškus reikalus turėjo tvarkyti savo nuožiūra. Neegzistuojančius rašytinius potvarkius ar instrukcijas tik iš dalies galėjo kompensuoti „susitikimai“ su „centrine“ didžiojo kunigaikščio valdžia: daugiau ar mažiau reguliarius valdovo apsilankymai vietose ir kartkartėmis dvare rengiami suvažiavimai.

Tokiomis sąlygomis asmeniniai ryšiai tarp valdovo ir jo kilmingų pavaldinių turėjo išskirtinės reikšmės valstybiniame gyvenime. Maža to, šių ryšių visuma ir reiškė tuometinę valstybę. Valdinybės santykius neišvengiamai papildydavo neformalizuoti ryšiai, šaltiniuose įvardijami „draugystės“ terminu²⁹. Archajinėse, menkai institucionalizuotose visuomenėse „draugystė“ buvo svarbi visuomenę siejanti ir politinę organizaciją įtvirtinanti socialinių santykių forma, todėl nenuostabu, kad šį žodį (lot. *amici*, vok. *frunde*, rus. *дружелюбие*) šaltiniuose aptinkame labai dažnai ir įvairiuose kontekstuose. Šia sąvoka, kuri neretai vartota sinonimiškai su kitu poliseminiu Viduramžių termi-

²⁶ Ten pat, p. 553.

²⁷ Ten pat, p. 565.

²⁸ *Hermann de Wartberge Chronicon Livoniae* (toliau – Herm. Vartb.) // SRP, t. 2, p. 113.

²⁹ Plg. *Althoff G.* Verwandte, Freunde und Getreue. Zum politischen Stellenwert der Gruppenbindungen im früheren Mittelalter. Darmstadt, 1990: *Epp V.* Amicitia. Zur Geschichte personaler, sozialer, politischer und geistlicher Beziehungen im frühen Mittelalter. Stuttgart, 1999. Kalbiniai duomenys: *Nolte Th.* Der Begriff und das Motiv des Freundes in der Geschichte der deutschen Sprache und älteren Literatur // Frühmittelalterliche Studien. 1992, Bd. 24, S. 126–144.

²³ Tai ypač gerai atsiskleidžia vienoje ankstyviausiu 1387 m. Jogailos privilegijų. Aiškiai matyti, kad valščius visų pirma susijęs su prievolių sistema (*Jakubowski J.* Opis księstwa Trockiego, s. 44–45).

²⁴ *Любавский М. К.* Областное деление и местное управление Литовско-русского государства ко времени издания первого Литовского статута. Москва, 1892, passim; *Ochmanskis J.* Senoji Lietuva, p. 90–92.

²⁵ *Wigand von Marburg Cronica nova prutenica* (toliau – Vyg. Marb.) // SRP, Leipzig, 1863, t. 2, p. 547.

nu *familia*, buvo apimami visi asmenys, priklausę valdovo ar kito kilmingojo artimiausiai ap linkai. Gardino *castellanus* Dovydas šaltiniuose įvardijamas ir kaip Gedimino *amicus specialis* (1322)³⁰, Dirsūnas buvo ne šiaip „Vilniaus seniūnas“, o „Kęstučio seniūnas Vilniuje“ (1365)³¹. Draugystės ryšiai reikšmingai išplėtė giminiškų ryšių tinklą, kartais jie būdavo sustvirtinami vedybine giminyste. Gediminaičių dinastijos valdovams toks „draugų“ tinklas buvo juo labiau reikalingas, turint omenyje nuolatinę ištikimybės problemą: „kunigaikštiškajai giminei“ nepriklausančiais kilmingaisiais buvo galima labiau pasitikėti, nei suverenios valdžios planus puoselėjančiais giminaičiais. Tokių ryšių tinklas turbūt buvo apraizgęs visą kilmingųjų visuomenę ir, kaip rodo šaltinių užuominos, turėjo tam tikrą institucionalizuotą formą. Antai vėliau konflikto metu su Jogaila „susidraugauti“ siekiantis Vytauto svainis kunigaikštis Jonas Algimantaitis dovanuoja Algirdaičiui auksinį diržą³².

„Draugystės“ ryšiais savo valdžią formavo ir vietos pareigūnai. Iš apylinkės „laisvųjų“³³ verbuojami patikėtiniai sudarė vietos didikų palydą, kuri atliko tiek „administracijos“, tiek „kariaunos“ vaidmenį. 1360 m. savo „draugais“ Livonijos magistrui grasina Eigintas, 1365 m.

jais karinėje ekspedicijoje rėmėsi Buškys³⁴. Tokios „draugystės“ sampratos aidai nuskamba Vytauto ir Ordino ginče dėl pabėgusių valstiečių, kurie apibūdinami kaip bajorų „draugai“³⁵.

Gediminaičių dinastija iki pat unijų su Lenkija laikotarpio pradžios nebuvo įtvirtinusi savo monopolinės valdžios visoje šalies teritorijoje. XIV a. šaltiniai šalia valdovo pareigūnų (pilininkų / seniūnų, tijųnų) administruojamų apygardų ir valsčių mini valdžios sritis, kurios nepriklausė didžiojo kunigaikščio domenui. Šiose teritorijose dominavo Ordino kronikininkų „satrapais“ (*satrapae*) įvardijami didikai. Šiuo nespacificiniu terminu apibūdinami didžiajam kunigaikščiui pavaldūs vietos didikai, kurių valdžia tačiau nemaža dalimi rėmėsi alodinėmis tėvonijomis ir įtaka vietos bendruomenėms. Apie 1357 m. Hermanas Vartbergietis mini lietuvius *de Stripyke* ir *Wesevilte*³⁶. Tai, kad kronikininkas turėjo omenyje ne konkrečias vietas, o platesnes didikų valdomas sritis, liudija kiek vėlesni duomenys. *Satrapa* Vaišviltsas 1367 m. dalyvavo sudarant sieną su Livonija, o vėliau jo vardu vadinama siena su Ordinu³⁷. Kito 1367 m. sutarties dalyvio Stirpeikio vardu apibūdinama taika³⁸. Nekelia abejonių, kad abiem atvejais kalbama apie šių kilmingųjų valdžios sritis, kurios driekėsi netoli sienos su Ordinu ir todėl pateko į Ordino kronikininkų akiratį. Į šį akiratį patekdavo ir teritorijos, tapu-

³⁰ Chartularium Lithuaniae res gestas magni ducis Gedemine illustrans, p. 44. XVI a. antrosios pusės kronikininkui Motiejui Strykovskui toks ryšys jau buvo nesuprantamas ir jis jį paaiškino „priskirdamas“ Dovydui į žmonas Gedimino dukterį (*Macieja Strykowskiego Kronika polska, litewska, z mōdzka i wszystkiej Rusi. Warszawa, 1846, t. 1, s. 380*). Vienalaikiuose šaltiniuose nėra užuominų apie šių asmenų giminystę.

³¹ Vyg. Marb., p. 553. Apie tai žr. taip pat: *Petrauskas R. Giminaičiai ir pavaldiniai: Lietuvos bajorų grupės XIV a. pab. – XV a. I pusėje // Lietuva ir jos kaimynai. Nuo normanų iki Napoleono. Prof. Broniaus Dundulio atminimui. Vilnius, 2001, p. 107–126.*

³² *Alminauskis K. Vytauto skundas, p. 215 (herczog Iwan gab im dor umb eynen goldin goril dorch myne hendu).*

³³ Apie tai plačiau straipsnyje: *Petrauskas R. Socialiniai pokyčiai Lietuvoje valstybės formavimosi laikotarpiu (spaudoje).*

³⁴ Herm. Vartb., p. 80 (1360 m. Eigintas); Vyg. Marb., p. 554 (1365 m. Buškys).

³⁵ Codex epistolaris Vitoldi magni ducis Lithuaniae 1376–1430. Ed. A. Prochaska. Cracoviae, 1882, p. 78 (*die doch gute baioren czu frunden hetten*).

³⁶ Herm. Vartb., p. 78.

³⁷ 1370 m. Vaišviltsas žuvo Rūdavos mūšyje (*Vezevilte nobilis satrapa*) (Herm. Vartb., sk. XVII). „Vaišvilto siena“ (*Воишвилтовая граница*) su Livonija aptinkama dar 1499 m. dokumente (Акты Литовской метрики. Собр. Ф. И. Леонтович. Варшава, 1897, т. 2, с. 36–37).

³⁸ Liv-, Est- und Curländisches Urkundenbuch. Hrsg. von F. G. Bunge. Reval, 1855, Bd. 2, S. 772 (1367 m. – *duces Stripyken et Waysewist; pax ducis Stripyken*).

sios Ordino puldinėjimų objektais, kaip tai nutiko Alšėniškių protėviui Algimantui (*magna satrapa*), kurio valdas (*terra*) ir dvarą (*curia*) 1371 m. pasiekė Livonijos kariuomenės žygis³⁹. Taigi net valstybės branduolyje (*Lithuania propria*) XIV a. antroje pusėje tebeegzistavo ganėtinai heterogeninė valdymo sistema. Tokiomis sąlygomis Gediminaičių dinastijos valdovų užduotis buvo išsaugoti valdžios vientisumą teritoriškai greitai augančioje valstybėje ir apdairia personaline politika užsitikrinti plačiai išsikerojusios dinastijos atstovų ir kitų kilmingųjų lojalumą.

Valdovo taryba ir suvažiavimai

Viena iš pagrindinių priemonių šiam tikslui pasiekti buvo pasitarimai (tarybos) valdovo dvare. Nuolatinis tarimasis su didikais ir politinio konsenso paieškos buvo bet kokio sėkmingo valdymo prielaida⁴⁰. Negausūs XIV a. šaltiniai vis dėlto leidžia kiek diferencijuoti tokių pasitarimų organizacines formas ir skirti kasdienę (mažąją) ir plačiąją (didžiąją) tarybas. Be abejo, didžiajam kunigaikščiui kasdieniame gyvenime reikėjo nuolatinių patarimų. Antai iš Gedimino laišku žinome apie kai kuriuos jo patarėjus, tarp kurių buvo ir krikščionių vienuolių⁴¹. Popiežiaus legatų pasiuntinių 1324 m. pranešime iš Gedimino dvaro įvardijamas net konkretus patarėjų skaičius (apie dvidešimt)⁴², ta-

čiau sunku pasakyti, ar tai buvo kiek labiau apibrėžta, o ne atsitiktinė dvare gyvenančių asmenų grupė. Šalia šių patarėjų šaltiniuose kartkartėmis aptinkame platesnę reikalus svarstančią kolegiją. 1306 m. Petras Dusburgietis mini Vytenio sušauktą „tractatus seu parlamentum“⁴³. Ordino kronikininko nuoroda, kad didikai į ją turėjo būti sukviesti, liudija išskirtinį šios institucijos pobūdį. Dalyvauti joje buvo didikų teisė ir sykiu pareiga. Galima manyti, kad būtent šioje kolegijoje buvo svarstomi ir primami svarbiausi sprendimai. Struktūrinis dvišypumas tarp „kasdienės“ dvaro tarybos ir platesnio kilmingųjų suvažiavimo valdovo dvare išliko ir vėlesniais laikais⁴⁴. Istoriografijoje, aptariant ankstyvuosius politinius institutus, dominuoja klausimas, kiek laisvas buvo didysis kunigaikštis, rinkdamasis savo patarėjus, ir kiek pastarųjų nuomonė saistė jo sprendimus⁴⁵. Atsakyti į tokį klausimą sunku vien jau dėl to, kad tokie susirinkimai valdovo dvare paprastai būdavo konfidencialūs ir net apie vėlesnių suvažiavimų eigą turime nedaug žinių. Vytauto laikų duomenys rodytų⁴⁶, kad, nors pasitarimuose dalyvaujančiųjų sudėtis ir skaičius nebuvo niekaip apibrėžtas ir formaliai priklausė vien nuo valdovo valios, vis dėlto jo pasirinkimus riboja tam tikri išankstiniai visuomenės lūkesčiai bei suvokimas, kas turi teisę savo patarimais daryti įtaką valdovo sprendimams.

³⁹ Petr. Dusb., sk. III/291.

³⁹ Herm. Vartb., p. 99.

⁴⁰ Apie tai plačiau žr.: *Petrauskas R.* Lietuvos diduomenė XIV a. pabaigoje – XV a.: sudėtis – struktūra – valdžia. Vilnius, 2003, p. 167–208.

⁴¹ *Chartularium Lithuaniae res gestas magni ducis Gedeiminne illustrans*, p. 182, 186, 188 (*cum conciliaris suis, concilium regis, in concilio suo*). Kasdienės tarybos sudėtį nustatydamo valdovas. Į jo nemalonę patekę vienuoliai išstisus metus į pasitarimus nebuvo kviečiami (ten pat, p. 182).

⁴² *...invenimus eum in aula sua cum consiliariis suis circa viginti...* (ten pat, p. 182).

⁴³ Petr. Dusb., sk. III/291.

⁴⁴ Tolėsnė šių struktūrų raida aptariama: *Petrauskas R.* Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės Seimo ištakos: Didžiojo kunigaikščio taryba ir bajorų suvažiavimai XIV–XV a. // Parlamento studijos. 2005, t. 3, p. 9–32.

⁴⁵ *Любавский М. К.* Литовско-русский сейм. Москва, 1900, с. 45 ir t.; *Малиновский И.* Рада Великого Княжества Литовского в связи с боярской думой древней России. Томск. 1912. т. 2, с. 40–53, 67–85; *Avižonis K.* Die Entstehung und Entwicklung des litauischen Adels bis zur litauisch-polnischen Union 1385. Berlin, 1932, S. 76, 143–144.

⁴⁶ *Petrauskas R.* Lietuvos diduomenė XIV a. pabaigoje – XV a., p. 57–102.

Ankstyvoji modernizacija

Heterogeninė ankstyvosios monarchijos politinė struktūra egzistavo iki pat Vytauto (1392–1430) laikų. Šio didžiojo kunigaikščio valdymo metu, pasibaigus politinės Lietuvos izoliacijos laikotarpiui ir intensyvėjant kontaktams su gretimais kraštais, susidarė sąlygos įvykdyti reformas. Šios reformos visų pirma pasireiškė kaip struktūrinis „sutankinimas“: tolesnė teritorializacija ir valdymo (administracijos) intensyvinimas. XV a. pirmoje pusėje LDK ėmė klostytis nauja institucinė kultūra. Suprantama, kad šį procesą galima sieti su Lenkijos institucine įtaka, tačiau į visa tai verta žvelgti bendresniame vėlyvųjų Viduramžių Europos, ypač Vidurio Rytų Europos regiono, raidos kontekste. Būtent vėlyvaisiais Viduramžiais (XIII–XV a.) Europoje įvyko esminės valdymo sistemos permainos, kurias apibūdina naujų valstybinių struktūrų ir institucijų kūrimo procesas. Senąją asmeniniais santykiais paremtą valdymo organizaciją pamažu pradėjo keisti pastoviais valstybiniais institutais apsirūpinusi suvereno valdžia⁴⁷. Apie XIV a. vidurį struktūriniai pokyčiai apėmė ir Vidurio Rytų Europos karalystes: Čekijoje – Karolio IV (1346–1378)⁴⁸, Lenkijoje – Kazimiero Didžiojo (1333–1370)⁴⁹

⁴⁷ Plg. *Moraw P.* Von offener Verfassung zu gestealter Verdichtung: das Reich im späten Mittelalter. Frankfurt am Main–Berlin, 1989; *Schubert E.* Fürstliche Herrschaft und Territorium im späten Mittelalter. München, 1996.

⁴⁸ *Seibt F.* Karl IV. Ein Kaiser in Europa 1346 bis 1378. München, 1994 (2. Aufl.).

⁴⁹ *Gawlas S.* Polska Kazimierza Wielkiego a inne monarchie Europy Środkowej – możliwości i granice modernizacji władzy // *Modernizacja struktur władzy w warunkach opóźnienia. Europa Środkowa i Wschodnia na przełomie średniowiecza i czasów nowożytnych.* Red. *M. Dygo, S. Gawlas i H. Grala.* Warszawa, 1999, s. 5–34; *Kurylka J.* Odrodzone Królestwo. Monarchia Władysława Łokietka i Kazimierza Wielkiego w świetle nowych badań. Kraków, 2001.

laikais. Istoriografijoje šie pokyčiai kartais sąlygiškai vadinami „ankstyvąja modernizacija“, pabrėžiant fundamentalią jų reikšmę ankstyvojo valstybingumo raidai. Lietuvoje ši „ankstyvoji modernizacija“ turėjo kai kurių specifinių bruožų. Viena, šis procesas, palyginti su gretimais kraštais, vėlavo, antra, jame beveik nepasireiškė kitų regiono valstybių raidą smarkiai paveikęs naujakurių apgyvendinimas (kolonizacija) vokiečių teisės pagrindu⁵⁰. Todėl teritorializacijos procesui itin reikšminga vidinė kolonizacija čia turėjo verstis savomis jėgomis. Kalbant apie valstybinių institutų recepciją, be Lenkijos, reikia turėti omenyje Čekiją, Sileziją, ypač Vokiečių ordiną, su kuriais XIV a. pabaigoje–XV a. vyko intensyvi komunikacija.

Archajinį valdymą keliaujant pradeda keisti rezidencinis valdymas. Vokiečių ordino magistrų valdymo įpročius tyrinėjęs Klausas Neitmannas šią viešpatavimo formą vykusiai įvardijo kaip „rezidencinį valdymą pakeliui“⁵¹. Vytautas valdė dar intensyviai keliaudamas (kaip, beje, ir Jogaila Lenkijoje, kurio valdymas kiek skyrėsi nuo prieš jį valdžiusių karalių⁵²). Kita vertus, nepaisant tebeegzistuojančios valdymo keliaujant praktikos, vis didesnę reikšmę igijo svarbios rezidencinės pilys. Vytautas jų turėjo bent kelias – Vilniaus, Trakų, Lucko, taip pat Gardino ir Kauno. Savo dvare Vytautas įsteigė institucinio europinio dvaro sistemą. Nors šios sistemos šaknys ir siekia ankstyvųjų Viduramžių frankų valdovo dvarą, nuo brandžiųjų Viduramžių patyrė svarbių pokyčių ir virto suverenaus karaliaus ar kunigaikščio valdžios po-

⁵⁰ *Körmendy A.* Melioratio terrae. Vergleichende Untersuchung über die Siedlungsbewegung im östlichen Mitteleuropa im 13.–14. Jahrhundert. Poznań, 1995.

⁵¹ *Neitmann K.* Der Hochmeister des Deutschen Ordens in Preußen – ein Residenzherrscher unterwegs. Köln–Wien, 1990.

⁵² *Gašiorowski A.* Itinerarium króla Władysława Jagielly (1386–1434). Warszawa, 1972.

žymiu bei galios ženklų⁵³. Šiame kontekste verta paminėti, kad iš pagoniškų laikų turime vos kelis dvaro pareigybių pavadinimus. Petro Dusburbiečio kronikoje XIV a. pradžioje yra minimas Vytenio kamarininkas (*camerarius*)⁵⁴, o 1324 m. popiežiaus legatų pasiuntinių pranešime – Gedimino *advocatus*⁵⁵. Abiem atvejais veikiausiai turėtas omenyje aukšto rango didžiojo kunigaikščio dvariškis, atsakingas už vidinį dvaro gyvenimą. Aišku, archajinė dvaro bendruomenė egzistavo ir tuomet (Lietuvos metraštyje minimi Algirdo ir Kęstučio tarnai „Lisica žibintininkas“, „Vaidila patalininkas“), tačiau ne ji tapo pavyzdžiu naujai organizacijai. Be to, sekdamas kitų vėlyvųjų Viduramžių valdovų pavyzdžiu, Vytautas įvedė nuolatinį tarėjų (*consiliarius, Rat*) institutą, sukurdamas institucinę ir nuolatinę didžiojo kunigaikščio dvaro tarybą⁵⁶. Taigi galima teigti, kad Vytautas intensyviai valdymą, savo institucinį dvarą⁵⁷ pavertęs tuometinio politinio gyvenimo centru. Šalia dvaro struktūros tam pačiam tikslui buvo skirtos naujai pastatytos rezidencinės pilys (visų pirma Trakų salos pilis), taip pat didžiojo kunigaikščio reprezentacijai tarnaujantis dvaro ceremonialas (šventės, iškilmingas ir viešas svečių priėmimas, riterių kultūros elementai).

Antroji Vytauto pradėtų reformų dalis, intensyviai tęsta ir jo įpėdinių, buvo vietinių teritorinių valdymo struktūrų atnaujinimas. Vietinių pareigybių struktūra, palyginti su centri-

ne, buvo kur kas labiau išplėtota. Minėti XIV a. antrosios pusės Vilniaus ir Trakų seniūnų pavyzdžiai rodo, kad XV a. sistema iš dalies galėjo būti praėjusio šimtmečio paveldas, tačiau ir čia ilgainiui susiklostė kur kas aiškesnė organizacija⁵⁸. Iš dar pagoniškais laikais egzistavusių pilių sričių išaugo vietinė administracija, vadovaujama seniūnų (vėliau taip pat vaivadų). Tiesa, ši seniūnijų organizacija XV a. dar nebuvo išplėtota: egzistavo teritorijos, kurios buvo „šalia“ šios struktūros, o atskirų teritorinių / administracinių vienetų (valsčių, pavietų ir vaivadijų) tarpusavio santykis tebebuvo itin komplikuoatas ir ganėtinai prieštaringas⁵⁹. Vis dėlto pamažu formavosi ištisa vietinės valdžios pareigybių hierarchija (pilininkai / horodnyčiai, raktininkai ir pan.). Tokiu būdu ankstesnis asmeninis didžiojo kunigaikščio ir bajorų santykis buvo perkeltas į teritorinį-administracinį lygmenį ir valdovas įgavo reikšmingą įrankį savo teritorinei valdžiai sustiprinti. Tiesa, reikia pažymėti, kad kurdami naują teritorinio valdymo organizaciją, Vytautas ir vėlesni kunigaikščiai naudojo vietose nuo seno susiklosčiusiais socialiniais ir politiniais santykiais, t. y. lokalinės diduomenės valdžia⁶⁰, todėl turime kalbėti apie struktūrinius, bet ne personalinius pokyčius Lietuvos valdymo sistemoje.

Išvados

⁵⁸ LDK vietos valdžios sistemą plačiai tyrinėjo Matvejus Liubavskis (*Любавский М. К. Областное деление и местное управление*). Šis darbas yra milžiniškas informacijos apie LDK teritorinį padalinimą ir vietos administraciją šaltinis ir tebelieka nepakeičiama parankinė knyga, tačiau jo koncepcija yra senstelėjusi ir reikalauja naujo įvertinimo.

⁵⁹ *Wojtkowiak Z. Urzędnicy zarządu lokalnego na Litwie: Tytułatura zarządców powiatowych przed reformą administracyjną z lat 1565–1566* // *Studia źródłoznawcze*. 1979, t. 24, s. 139–155.

⁶⁰ *Petrauskas R. Ponas savo žemėje: Lietuvos pareigūnai XIV a. pabaigoje – XV amžiuje*, p. 9–30.

⁵³ *Rösener W. Hofämter an mittelalterlichen Fürstendhöfen* // *Deutsches Archiv für Erforschung des Mittelalters*. 1989, Bd. 45, S. 485–550.

⁵⁴ Petr. Dusb., sk. III/312 (1308).

⁵⁵ *Chartularium Lithuaniae res gestas magni ducis Gedemine illustrans*, p. 186 (*advocatus regis*).

⁵⁶ *Petrauskas R. Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės Seimo ištakos*, p. 15–17.

⁵⁷ Apie tai plačiau žr.: *Petrauskas R. Institucinio didžiojo kunigaikščio dvaro susiformavimas Lietuvoje* // *Lietuvos istorijos metraštis 2005/1* (spaudoje).

Istorijos vadovėliuose ir sintezėse įsitvirtinęs evoliucinis ir nuoseklus XIII ir XIV a. Lietuvos valstybingumo augimo vaizdinys trukdo suvokti ankstyvosios monarchijos būdingą politinės ir socialinės raidos netolydumą, taip pat pastebėti struktūrinius lūžius tariamai vientisoje epochoje.

„Viduramžiško“ valstybingumo kitoniškumo, palyginti su institucine naujųjų laikų valstybe, refleksija verčia ankstyvojo valstybinio darinio susidarymą interpretuoti kaip politinių ir administracinių struktūrų radimosi ir intensyvėjimo procesą. Lyginamoji Europos kraštų istorija rodo, kad tokie pokyčiai Vakarų ir Vidurio Rytų Europos šalyse įvyko vėlyvaisiais Viduramžiais.

Svarbiausi šios raidos momentai buvo: 1) valdovo teisės į visą šalies teritoriją sampratos („domini / haeres naturales“) atsiradimas; 2) regalijų teisės recepcija; 3) teritorinės organizacijos kūrimas; 4) pareigybių sistemos formavimas. Heterogeninė krašto valdymo siste-

ma egzistavo iki Vytauto Didžiojo reformų, padėjusių pagrindą naujos institucinės valstybės tapsmui. Šios reformos pasireiškė kaip tolesnė krašto teritorializacija (suvereno valdžios įtvirtinimas visoje šalies teritorijoje ir vidinės kolonizacijos pažanga) bei valdymo struktūros (institucinis dvaras ir pareigybės) intensyvinimas.

Ankstyvojoje Lietuvos istorijoje galime matyti ne kažkokį laipsnišką didžiojo kunigaikščio valdžios augimą, bet greičiau tam tikrus laikotarpius, kai atskiriems valdovams (kaip an-tai Mindaugui, Gediminui ar Vytautui) pavykdavo suvienyti diduomenę, savo rankose sutelkti svarbiausius valdžios svertus ir inicijuoti valdymo sistemos pokyčius. Taip vyko valstybinės organizacijos kūrimas, vidinės krašto konsolidacijos ir politinių institucijų modernizavimo procesas, kuriame dalyvavo tiek valdančioji dinastija, tiek diduomenė.

DIE FRÜHEN STAATSSTRUKTUREN IM GROSSFÜRSTENTUM LITAUEN VOM 13. BIS ZUM ANFANG DES 15. JAHRHUNDERTS

Rimvydas Petrauskas

Zusammenfassung

In diesem Beitrag wird das Werden des früheren litauischen Staatsgebildes als ein Prozeß der Herausbildung und der Intensivierung der politischen-administrativen Strukturen verstanden. So gesehen, erweist sich die Entstehung des litauischen Reiches als ein ungleichmäßig verlaufender Vorgang, bei dem die Modernisierungsschübe von den Rückfällen begleitet wurden.

Die vergleichende europäische Geschichte beweist, daß die Änderungen in der Verfassung der west- und ostmitteleuropäischen Länder erst während des späteren Mittelalters stattfanden. Die Hauptmerkmale dieser Entwicklung waren: 1) die Entstehung des Konzeptes der Rechte des Landesherrschers auf das ganze Territorium des Landes („domini / haeres naturales“); 2) die Rezeption des Regalienrechtes; 3) die Bildung

der territorialen Organisation; 4) die Formierung des institutionellen Hofes und des Ämter-systems.

Ein heterogenes politisches System blieb im Großfürstentum Litauen bis zur Vytautas-Zeit (1392–1430) bestehen, als dieser Großfürst im Anschluß an westeuropäische Beispiele eine neue territoriale und administrative Struktur zu bauen begann. Jetzt, als nach der Einführung des Christentums, die andauernde politische Isolierung Litauens zu Ende ging, entstanden die Bedingungen Reformen durchzuführen, die sich mit der fortschreitenden Territorialisierung und Verwaltungsausbau offenbarten. Während des 15. Jahrhunderts ist hier eine neue Institutionskultur erschienen. Eine wichtige Rolle im Laufe dieser Reformen hat der neu gegründete institutionelle Hof des Großfürsten gespielt.

In der frühen Geschichte Litauens können wir nicht vermeintlich allmähliche Steigerung der großfürstlichen Macht beobachten, sondern eher bestimmte Zeitabschnitte unterscheiden, in denen es den einzelnen Herrscher (etwa den Mindaugas, Gediminas oder Vytautas) gelang, den Hochadel um sich zusammenzu-

ziehen und die Veränderungen im Herrschaftssystem anzuregen. So ging die Bildung der staatlichen Organisation bzw. der Prozeß der inneren Konsolidierung des Landes und der Modernisierung der politischen Institutionen voran, an dem die großfürstliche Dynastie und der Adel gleichermaßen beteiligt waren.

Įteikta 2005 06 30

Prūmta spaudai 2005 12 13